

**SIGNIFIKAN BUDAYA *MENGAYAU* DAN RITUAL DALAM
PERSEMBAHAN *LANSARAN*
*MENGAYAU SIGNIFICANT HEAD-HUNTING CULTURE AND
RITUAL IN LANSARAN PERFORMANCE***

**Toh Min Min¹
Low Kok On²**

*Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah^{1&2}
minmintoh@hotmail.com1, lowkokon@ums.edu.my²
Tarikh dihantar: 5 April 2019 / Tarikh diterima: 28 Ogos 2019*

ABSTRAK

Lansaran ialah salah satu persembahan tradisional etnik Murut Tahol yang tinggal di pedalaman Sabah. Tulisan ini memberikan tumpuan terhadap kaitan antara budaya *Mengayau*, ritual *Kukui* dan persembahan *Lansaran* etnik Murut Tahol. Bagi mengumpul data kajian, pengkaji telah menjalankan tiga kerja lapangan di lapan buah kampung di Daerah Tenom. Pengkaji telah menemu bual sejumlah 14 orang informan Murut Tahol yang arif dalam hal *Lansaran*. Analisis yang dilakukan dalam kajian ini adalah berasaskan interpretasi terhadap hasil temu bual dan cerita lisan yang disampaikan oleh informan Murut di tempat kajian. Hasil analisis mendapati persembahan *Lansaran* pada asalnya ialah sejenis permainan tradisional dan dijadikan sebahagian daripada persembahan ritual *Kukui* yang berkait rapat dengan budaya *Mengayau*. Bagi mententeramkan roh mangsa yang telah dipenggal kepala, maka upacara *Kukui* dikendalikan supaya roh mangsa serta semangat jahat lain tidak mengganggu penduduk kampung. Tulisan ini telah menonjolkan persembahan *Lansaran*, aktiviti *Mengayau* dan upacara *Kukui* adalah saling berkait.

Kata kunci: Etnik Murut Tahol, *Lansaran*, permainan tradisional, budaya *Mengayau*, ritual *Kukui*.

ABSTRACT

Lansaran is one of the traditional performances of the Tahol Murut ethnic group residing in the interior of Sabah. The focus of this paper is analyzing the relationship between the Lansaran performance, headhunting culture and the Kukui ritual. To collect research data, three separate field trips had been conducted in eight Tahol Murut villages in Tenom District. In the field trips, 14 Murut Tahol informants were interviewed. The analysis in this paper is based on the interpretation

of the data gathered from the interviews with the informants. This study found that the *Lansaran* performance was originated from a Murut traditional game, where the kids were playing by jumping on the tree trunks. Later, *Lansaran* became part of the *Kukui* ritual, which is closely related to the headhunting culture. To calm down the spirit of the human soul, whose head had been cut off during the headhunting activity, a ritual which is known as *Kukui* would be performed by the ritual specialist. In doing so, it is believed that the spirit of the victim and other evil spirits will not harm the villagers. This article has highlighted that the *Lansaran* performance, headhunting activity and *Kukui* ritual are closely related.

Keywords: *Tahol Murut* etnic, *Lansaran*, traditional game, head-hunting culture, *Kukui* ritual.

PENGENALAN

Negeri Sabah mempunyai pelbagai etnik peribumi. Antaranya seperti etnik Kadazandusun, Bajau, Murut dan banyak lagi etnik lain. Kebanyakan etnik ini mempunyai tarian tradisional tersendiri. Dalam tulisan Ismail Abbas dan Shaong (1984), dilaporkan terdapat sejumlah 41 jenis tarian tradisional di Sabah. Etnik Kadazandusun mempunyai tarian Sumazau (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 43, dan Sri Ningsih & Low, 2013: 52), etnik Lotud mempunyai tarian Sumayau (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 1; Tang, 2012: 2 dan Redzahuddin, 2018: 326), etnik Bajau mempunyai tarian Runsai dan Limbai (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 52 dan Sri Ningsih & Low, 2018: 372) dan banyak lagi tarian tradisional lain. Etnik Murut yang tinggal di pedalaman Sabah pula mempunyai tiga jenis tarian tradisional yang terkenal, iaitu tarian *Anggalang*, *Magunatip* dan *Lansaran* (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 76; Suhaimi & Low, 2016: 412; Jesilda & Low, 2016: 162). Tulisan ini memberi tumpuan terhadap tarian *Lansaran* kepunyaan etnik Murut Tahol di Daerah Tenom.

Dalam kajian sorotan yang telah dilakukan, ditemui hanya lima buah kajian yang berkaitan dengan persembahan *Lansaran* telah diterbitkan. Antaranya seperti Ismail Abbas dan Shaong (1984), Zainal Abiddin (1998), Samsudin (2011), dan Toh dan Low (2016). Mohd Anis (2004) dan Samsudin (2011) memberikan penerangan ringkas tentang *Lansaran*. Dalam bahasa Murut, *Lansaran* bererti *momolungun da papan*, yang bermaksud berenjut-enjut di atas papan. Pentas *lansaran* diperbuat daripada beberapa lapisan kayu dan ditutupi dengan lapisan papan. Menurut kedua-dua orang pengkaji ini, pada zaman dahulu persembahan *Lansaran* dipersembahkan untuk menyambut kepulangan pahlawan yang telah memperoleh kepala manusia dalam aktiviti *Mengayau*. Dalam persembahan *Lansaran*, peserta lelaki mengemjut-enjut di permukaan pentas *lansaran* dan

terus melompat setinggi yang dapat untuk mencapai *kinkilat* (tengkorak manusia) yang tergantung di atas pentas *lansaran* sambil bersorak tanda kegagalan. Selain itu, kedua-dua orang pengkaji ini tidak membincangkan hal-hal lain tentang persembahan *Lansaran*.

Seterusnya, Ismail Abbas dan Shaong (1984), Zainal Abiddin (1998) dan Toh dan Low (2016) juga telah memberikan penjelasan kaitan antara persembahan *Lansaran* dengan budaya *Mengayau* serta ritual dengan lebih teliti berbanding dengan Mohd Anis (2004) dan Samsudin (2011). Menurut Ismail Abbas dan Shaong (1984: 77), Zainal Abiddin (1988: 115) serta Toh dan Low (2016: 423), pada masa dahulu persembahan *Lansaran* berkait rapat dengan pemujaan semangat kepala yang baharu dipancung oleh pahlawan Murut dalam aktiviti *Mengayau*. Ritual yang dijalankan selepas aktiviti *Mengayau* dikenali sebagai upacara *Kukui*. Upacara ini bertujuan untuk menghalau roh pemilik tengkorak dan menghormati roh pahlawan yang tewas dalam peperangan. Tengkorak-tengkorak yang diperoleh digantung di tiang *tinitundob* (bumbung *lansaran*) dan disebut sebagai *singkowoton* (tengkorak yang digantung). Dalam upacara *Kukui*, persembahan *Lansaran* diiringi oleh sekumpulan penyanyi yang dikenali sebagai *mogimun liliwa*. Kesemua penari berkumpul di pentas *lansaran* dalam bentuk bulatan dan berpusing perlahan-lahan sambil mengengjut-engjut di atas pentas *lansaran*. Dalam pengamatan penulis, kesemua penerbitan ini hanya membincangkan persembahan *Lansaran* secara ringkas, termasuk kaitan persembahan *Lansaran* dengan budaya *Mengayau* dan ritual etnik Murut.

Terdapat beberapa jenis tarian tradisional etnik peribumi di Sabah yang turut berkait rapat dengan ritual pemujaan roh manusia dan roh tengkorak. Etnik Kadazandusun sebagai contoh menarik tarian Sumazau dalam ritual Magang (Phelan, 2001: 37 dan Sri Ningsih & Low, 2013: 52); tarian Sumayau etnik Lotud ditari oleh *momolian* (pakar upacara) semasa ritual *Mangahau* dijalankan (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 1; Redzahuddin Duman, 2018: 325); etnik Kimaragang menari tarian Pinakang dalam ritual *Mogukas* (pemujaan roh) (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 100 dan Victor Pagayan, 2014: 18); tarian Sumanggak ditarikan oleh etnik Tombonuo dalam ritual *Monginsamung* (Cheng, Low & Ismail, 2018: 66).

Data kajian ini diperoleh melalui kerja lapangan. Pengkaji telah menjalankan kerja lapangan bagi mengumpul maklumat berkaitan persembahan *Lansaran* antara 16 Januari hingga 22 Januari 2016 di Kampung Melampoi dan Pejabat Daerah Nabawan, di Dewan Hongkod Koisaan (Penampang) semasa Pesta Kaamatan peringkat negeri Sabah yang berlangsung antara 30 Mei hingga 31 Mei 2016. Seterusnya, pengkaji turut menjalankan kerja lapangan di Pusat

Kebudayaan Murut di Daerah Tenom pada 9 Januari 2017. Kerja lapangan yang terakhir telah dijalankan di lapan buah kampung etnik Murut Tahol di Daerah Kemabong antara 17 hingga 20 Mac 2017. Sepanjang tahun 2017, pengkaji juga berkunjung ke beberapa pusat seni di daerah Kota Kinabalu seperti Muzium Sabah, Lembaga Kebudayaan Seni, Mari-mari Cultural Village dan Pejabat Hal Ehwal Pelajar, Universiti Malaysia Sabah untuk mendapatkan maklumat lanjutan tentang kehidupan, kebudayaan etnik Murut dan hal-hal yang berkait dengan aspek-aspek persembahan *Lansaran*. Antara kaedah yang digunakan dalam kerja lapangan ialah temu bual, pengambilan gambar dan rakaman video. Pengkaji telah merekodkan setiap sesi temu bual menggunakan alat perakam suara dan juga merakam pergerakan informan semasa menunjukkan pergerakan persembahan *Lansaran*.

Walaupun *Lansaran* dipersembahkan oleh etnik Murut Tahol sejak zaman *Mengayau* (sebelum Syarikat Berpiagam (British) Borneo Utara mentadbir Sabah pada 1880-an (Low, 2001: 4), buat masa ini kajian terperinci terhadap asal usul, kaitan kepercayaan dan ritual serta aspek-aspek persembahan *Lansaran* belum diberikan tumpuan yang khusus oleh pengkaji yang lepas. Tanpa berbuat demikian, hal-hal terperinci tentang asal usul, kaitan kepercayaan dan ritual serta aspek-aspek persembahan *Lansaran* tidak didokumentasi dan diketahui umum. Oleh hal yang demikian, tulisan ini memberikan tumpuan khusus terhadap asal usul serta kaitan budaya *Mengayau* dan ritual dalam persembahan *Lansaran* etnik Murut Tahol. Sebelum kaitan budaya *Mengayau* dan ritual dalam persembahan *Lansaran* dibincangkan, ada baiknya latar belakang etnik Murut Tahol diperkenalkan terlebih dahulu.

Etnik Murut Tahol: Satu Pengenalan

Istilah Murut telah digunakan oleh beberapa orang penulis bagi merujuk etnik peribumi yang tinggal di kawasan pedalaman Sabah. Antaranya Ismail Ibrahim (2007: 67) dan Normadiah Nassir (2016: 12) telah mencatatkan bahawa istilah *murut* berasal daripada perkataan *belud* ataupun bukit dalam bahasa Bajau. Perkataan ‘murut’ juga berasal daripada kata *pulut* yang memberi maksud berian perkahwinan (Pollard, 1935: 223). Menurut Ismail Ibrahim (2007: 67), St. John pada tahun 1856 telah membuat keputusan bahawa perkataan ‘murut’ berasal daripada perkataan ‘murud’ dalam bahasa Lun Bawang (Sarawak) yang bermaksud bukit.

Tumpuan tulisan ini memberi fokus kepada persembahan *Lansaran* kepunyaan etnik Tahol. Etnik Tahol merupakan salah satu etnik daripada rumpun Murut di Sabah. Istilah Tahol mempunyai berbagai-bagai panggilan

lain seperti Tagal, Tagol dan Tagul. Ismail Ibrahim (2007: 72 dan 2011: 8) telah melaporkan bahawa istilah-istilah ini digunakan oleh etnik Paluan dan Timugon bagi membezakan identiti mereka yang berasal dari penempatan di Sungai Tahol. Berdasarkan laporan A. Sue Harris (1990: 39) dan Abd Hakim Mohad (2014: 426 & 2016: 106), masyarakat Murut Tahol berasal dari lembah Sungai Tahol di Daerah Pensiangan. Menurut Tom Harrison (1967), etnik Murut Tahol memanggil diri mereka sebagai Ulun Tahol, yang membawa maksud ‘Orang Tahol’ (dipetik oleh Abd Hakim Mohad, 2014: 426). Mereka juga dikenali sebagai golongan pemburu kepala yang hidup secara berkelompok serta sering berpindah-randah. Ismail Ibrahim (2007: 73) telah melaporkan bahawa etnik ini membuat penempatan di sekitar Lembah Padas pada sekitar 1800-an. Kini, hanya tinggal sedikit sahaja etnik Murut Tahol yang tinggal di sekitar Lembah Padas. Kebanyakan mereka telah berpindah ke pekan atau bandar untuk mencari rezeki (Informan: Unduh bin Butor).

Etnik Murut tidak memeluk sebarang agama sebelum kedatangan British ke Sabah pada kurun ke-19. Namun, mereka mempunyai kepercayaan tradisional tersendiri. Etnik Murut Tahol percaya bahawa semua kejadian yang berlaku di bumi ini dikuasai oleh Pencipta, iaitu Aki Kaulung (Ismail Ibrahim, 2007: 91 & 2011: 28; Abdul Hakim, 2014: 426). Pencipta ini bertanggungjawab mencipta bumi manusia, tumbuh-tumbuhan dan benda-benda lain di dunia ini (Normadiyah Nassir & Low, 2015: 98 & 2016: 243; Normadiyah Nassir, 2016: 8). Amalan *antaboh* (memburu kepala) ini penting bagi etnik Murut Tahol kerana dapat membantu mereka untuk memenuhi kehendak Aki Kaulung (Abdul Hakim, 2014: 427). Mereka juga percaya bahawa dengan amalan ini, kekuatan rohani mereka dapat dinaikkan. Walau bagaimanapun, amalan ini telah diharamkan oleh pentadbiran British North Borneo Chartered Company (BNBCC). Selepas itu, agama Kristian telah diperkenalkan kepada etnik Murut Tahol.

Dari segi sistem sosioekonomi, etnik Murut Tahol melakukan aktiviti mencari hasil hutan, bercucuk tanam dan memburu secara turun-temurun. Pada masa dahulu, mereka berpindah-randah bagi tujuan mencari tempat yang subur untuk bercucuk tanam. Dalam hal ini, mereka telah meneroka tanah-tanah baharu yang jaraknya agak jauh dari kawasan kediaman mereka (Ismail Ibrahim, 2007: 80). Tanaman-tanaman seperti padi bukit, ubi kayu, keledak, buah-buahan dan sayur-sayuran ditanam oleh etnik Murut adalah untuk dijadikan makanan mereka (Informan: Unduh bin Butor dan Sayau bin Tangkap). Selain itu, mereka juga memelihara binatang ternakan seperti lembu, babi, kambing dan ayam untuk dijadikan makanan. Babi dan ayam juga biasa digunakan dalam ritual. Sistem ekonomi mereka telah berkembang kepada aktiviti perdagangan dan pertukaran barang yang dilakukan

selepas pemerintah British. Ruang yang digunakan untuk menjalankan aktiviti perdagangan dikenali sebagai *tamu* (Ismail Ibrahim, 2011: 13).

Kepercayaan dan Ritual Etnik Murut

Kajian ini berkait rapat dengan kepercayaan tradisional dan ritual (upacara) etnik Murut. Oleh itu, pengkaji akan membincangkan tentang kepercayaan dan ritual. Pengkaji-pengkaji seperti Rutter (1922 dan 1929), Ismail Abbas dan Shaong (1984), Ismail Ibrahim (2007, 2011 dan 2013), Mat Zin Mat Kib (2003), Pugh Kitingan (2012) dan Normadiyah Nassir (2015 dan 2016) telah membincangkan kepercayaan dan juga upacara-upacara yang dijalankan dalam budaya etnik Murut. Selain itu, Encik Unduh (informan) juga memberitahu bahawa etnik Murut mempunyai budaya, kepercayaan, adat istiadat, pantang larang dan sebagainya. Menurut beliau, etnik Murut turut mempercayai Aki Kaulung (Pencipta), pelbagai semangat, roh manusia dan tanda-tanda daripada binatang. Kepercayaan etnik Murut dikukuhkan dengan berbagai-bagai ritual untuk menyelamatkan mereka daripada ancaman dan gangguan semangat jahat. Terdapat juga ritual yang dikendalikan untuk mengubati penyakit.

Aki Kaulung, iaitu Pencipta Murut Tahol bertanggungjawab mencipta bumi, manusia, tumbuh-tumbuhan dan benda-benda lain di dunia ini (Normadiyah Nassir & Low, 2015: 99; Normadiyah Nassir, 2016: 8; Normadiyah Nassir & Low, 2016: 243). Dalam kajian Ismail Ibrahim (2011: 28), dicatatkan bahawa etnik Murut percaya bahawa bumi (*tana*), matahari (*orou*), bulan (bulan) dan binatang (*butitin*) dicipta oleh Aki Kaulung. Manusia sebagai contoh, dicipta oleh Aki Kaulung dengan menggunakan tanah liat. Setelah Sabah diperintah oleh British pada akhir kurun ke-19, etnik Murut mulai menganut agama Kristian dan Islam. Abd Hakim (2004: 427) telah melaporkan bahawa etnik Murut Tahol mulai menerima agama Kristian pada tahun 1950. Pada masa ini, terdapat sejumlah etnik Murut yang masih mengamalkan kepercayaan tradisional mereka (Informan: Puan Bubulo Kikiu).

Kepercayaan tradisional etnik Murut Tahol mirip kepada ciri-ciri animisme. Low (2005: 158) menerangkan bahawa asas animisme adalah kepercayaan terhadap semangat dan kuasa ghaib yang ada di sekeliling alam. Rutter (1922: 292) melaporkan bahawa etnik Murut percaya kepada pelbagai jenis semangat di sekeliling mereka dengan gambaran, ‘tidak ada pokok atau bukit atau batu yang pelik tetapi ia adalah daripada beberapa jin, sama ada dapat dilihat atau tidak dapat dilihat’. Sehubungan itu, Puan Bubulo (informan), seorang pakar upacara Murut memberitahu bahawa beliau mengubati pesakit dengan menggunakan

batu yang dijumpai di sungai. Hal ini disebabkan beliau percaya bahawa dalam batu tersebut mempunyai semangat baik yang dapat menyembuhkan penyakit.

Seterusnya, Ryan (1962: 29) juga mencatatkan bahawa ‘semua benda dipercayai mempunyai semangat, dari objek tertentu seperti pokok atau batu kepada yang lebih umum, seperti dalam upacara padi yang berasaskan apabila semangat beras dipelihara dengan berhati-hati untuk rezeki pada tahun-tahun berikutnya.’ Daripada catatan Ryan (1962: 29) ini, kita tahu etnik Murut juga percaya dan menghormati semangat padi (*bambarayon*). Mat Zin Mat Kib (2003: 35) juga melaporkan bahawa etnik Murut percaya dengan semangat padi dan mereka sentiasa mengendalikan ritual untuk pemujaan semangat padi. Mereka turut berdoa untuk dimurahkan rezeki dengan hasil tuaian padi yang banyak pada tahun seterusnya. Etnik Murut juga dipercayai terdapat banyak semangat di sekeliling tempat tinggal mereka.

Selain semangat, etnik Murut juga percaya kepada roh manusia selepas mati. Dalam tulisan Ismail Abbas dan Shaong (1984: 87), dilaporkan bahawa etnik Murut memuja roh tengkorak yang dibawa pulang oleh pahlawan mereka selepas aktiviti *Mengayau*. Mereka percaya tengkorak yang diperoleh itu akan menjadi roh jahat dan mengganggu ketenteraman mereka. Sehubungan itu, Nasip Ampiu (informan) menjelaskan bahawa persembahan *Lansaran* berkait rapat dengan pemujaan roh tengkorak daripada ekspedisi *Mengayau*. Clarke (1954: 68) melaporkan bahawa etnik Murut percaya bahawa terdapat roh jahat yang dikenali sebagai *Mangkakayau* yang dikatakan tinggal di atas pokok dan boleh menjelma dalam bentuk anjing, kucing atau manusia. Etnik Murut percaya bahawa *Mangkakayau* ini membawa penyakit malaria, cacar dan penyakit paru-paru kepada manusia.

Selain daripada pemujaan roh, etnik Murut juga menjalankan ritual untuk menghormati si mati. Sehubungan itu, Normadiah (2016: 15) melaporkan bahawa etnik Murut menyediakan makanan dan minuman yang banyak dalam upacara pengebumian kerana percaya roh si mati dan roh nenek moyang mereka akan kembali untuk menjamu selera. Etnik Murut juga berjaga malam jika berlakunya kematian dalam keluarga mana-mana ahli masyarakat mereka. Murut percaya tentang roh si mati yang akan kembali menyamar menjadi manusia dan menghisap darah atau membunuh orang. Untuk menjalinkan hubungan baik dengan semangat atau roh, ritual dikendalikan oleh *bobolian* untuk kehidupan yang aman dan damai.

Seterusnya, etnik Murut juga mempunyai kepercayaan terhadap binatang yang membawa petanda kepada manusia bagi pihak makhluk halus atau semangat.

Dalam tulisan Rutter (1922: 293), dicatatkan bahawa bukannya susah untuk menemui semangat jahat kerana biasanya orang yang menganut kepercayaan lama di Borneo akan memberi sepenuh perhatian kepada petanda yang ditunjukkan oleh burung, binatang liar dan serangga. Bagi etnik Murut, mereka sangat mementingkan petanda binatang kerana percaya binatang ialah kurnian daripada Aki Kaulung, iaitu Pencipta mereka untuk menunjukkan petanda baik atau buruk kepada mereka. Menurut Clarke (1952: 36), etnik Murut membina rumah panjang berdasarkan petanda yang diberi oleh binatang. Selepas mereka menjumpai ruang untuk membina rumah, mereka akan duduk dan menunggu petanda yang bakal ditunjukkan oleh burung. Jika petandanya baik, mereka akan meneruskan kerja-kerja mengemas dan membersihkan ruang tersebut. Jika petandanya buruk, mereka akan berpatah balik dan memberitahu ketua kampung. Seterusnya, ketua kampung akan meminta seorang *bobolian* mengunjungi tempat tersebut. *Bobolian* akan menunggu sehingga terdengar bunyi burung dan beliau akan membuat satu upacara untuk memanggil semangat dan berkomunikasi dengannya. Selain itu, Low dan Pugh-Kitingan (2017: 102) juga mencatatkan bahawa etnik Murut Timugon juga percaya kepada petanda binatang. Menurut kedua-dua orang pengkaji ini, Murut Timugon percaya bahawa seseorang akan meninggal dunia jika mereka terdengar bunyi *sampalili (tarsier)*.

Pada zaman dahulu, etnik Murut menjalankan ritual untuk beberapa tujuan seperti menghormati si mati, pemujaan roh dan mengubati pesakit. Kebanyakan ritual etnik peribumi di Sabah dikendalikan oleh pakar upacara (*bobolian*). Menurut Bubulo Kikiu (informan), etnik Murut percaya bahawa Aki Kaulung memberi ilmu kepada *bobolian* untuk berhubung dengan alam ghaib. Ilmu *bobolian* hanya dapat diwarisi oleh keluarga *bobolian* tersebut sahaja. Dalam kajian sorotan yang telah dilakukan oleh pengkaji mendapati bahawa terdapat beberapa orang pengkaji telah membincangkan ritual yang dijalankan oleh *bobolian* etnik Murut. Antara pengkaji-pengkaji tersebut ialah Rutter (1992), Ismail Abbas dan Shaong (1984), Mat Zin Mat Kib (2003), Ismail Ibrahim (2013), Mestrah, Sharifuddin, Humin dan Amsalib (2016) Suhaimi, Low dan Indera (2016) dan Low dan Pugh-Kitingan (2017). Seterusnya, pengkaji juga telah mengadakan sesi temu bual bersama beberapa informan (Lampiran 1) bagi memperoleh maklumat tentang ritual etnik Murut.

Rutter (1992: 303) telah melaporkan bahawa dalam ritual kematian etnik Murut, biasanya mereka menyimpan mayat dalam tajau besar yang telah dipilih oleh si mati. Hal ini demikian kerana dalam budaya Murut, tajau mempunyai peranan untuk mengukur nilai hidup seseorang. Sekiranya keluarga si mati tidak mengikuti permintaan si mati, mereka kluatir roh si mati akan mengacau

ketenteraman keluarga. Sehubungan itu, Mat Zin (2003: 38) telah membincangkan ritual pemindahan mayat ke tanah perkuburan. Apabila berlakunya kematian, keluarga si mati harus mengumpul barangan keperluan seperti wang, tapai ubi dan binatang buruan untuk memindahkan mayat ke tanah perkuburan. Keluarga si mati dianggap menghina si mati jika mereka mengebumikan si mati tanpa mengumpul bahan keperluan yang mencukupi. Selain itu, Mestrah *et al.* (2016: 203) melaporkan etnik Murut Tahol di Daerah Nabawan mengamalkan ritual *Ahulir* dalam adat kematian mereka. Dalam ritual ini, seorang kawan rapat si mati akan meniru watak dan perwatakan si mati dari segi suaranya ketika bercerita, intonasi memanggil suami atau isterinya dan cara berpakaian. Ismail Ibrahim (2013: 146) mencatatkan bahawa kesemua ritual kematian etnik Murut bertujuan memberi peluang kepada ahli keluarga untuk memberi penghormatan kepada si mati. Selain itu, etnik Murut juga risau roh si mati tersebut akan mengganggu mereka di rumah, jika roh si mati tidak puas hati.

Etnik Murut menjalankan ritual *Mansayau* apabila berpindah ke rumah baharu. Tujuan ritual ini dikendalikan adalah untuk memindahkan semua roh yang terdapat di rumah lama ke rumah baharu. Etnik Murut percaya bahawa jika ritual ini tidak dijalankan semasa pemindahan ke rumah baharu, mereka akan jatuh sakit disebabkan roh di rumah lama tidak mengikuti mereka ke rumah baharu. Pada permulaan ritual ini, *bobolian* akan mengelilingi pentas *lansaran* yang diperbuat dari papan dan kayu, dan seterusnya mengelilingi rumah lama untuk memanggil roh. Selepas itu, *bobolian* membaca *rinait* (puisi upacara) memanggil setiap roh yang terdapat di rumah lama untuk sama-sama berpindah. Seterusnya, *bobolian* akan meneruskan perjalanan ke rumah baharu untuk memperkenalkan roh di rumah lama kepada roh dalam rumah baharu mereka. Selepas selesai menjalankan ritual ini, etnik Murut akan mempersembahkan *Lansaran*, iaitu mengenjut-enjut di permukaan pentas *lansaran* sambil menyanyikan lagu untuk memeriahkan majlis pemindahan ke rumah baharu.

Seterusnya, etnik Murut juga menjalankan ritual untuk mengubati penyakit. Menurut Ismail Abbas dan Shaong (1984: 104), etnik Murut Kwijau mengendalikan ritual *Mansilad* untuk mengubati orang yang sakit. Mereka percaya seseorang itu jatuh sakit kerana rohnya telah terbang dan ditahan oleh semangat jahat. Ritual *Mansilad* ini dikendalikan untuk memanggil roh pesakit tersebut agar kembali ke tubuhnya. Dalam upacara ini, seekor khinzir akan disembelih oleh *bobolian* sebagai simbolik menyerahkan darah khinzir kepada roh jahat. Penyerahan darah khinzir adalah sebagai tanda membayar *sogit* (denda ritual) kerana kesilapan yang telah dilakukan oleh roh si pesakit terhadap roh di alam ghaib. Kemudian, si pesakit dimandikan untuk menyucikan penyakit

tersebut. Selain itu, Suhami dan Low (2016: 414) melaporkan bahawa etnik Murut Paluan juga mengendalikan ritual bagi mengubati orang yang diganggu oleh semangat jahat. Ritual ini dikenali sebagai ritual *Anggkalatung*. Ritual ini dipimpin oleh pakar upacara yang dikenali sebagai *lolomansur* (pasangan lelaki dan perempuan), dan dikendalikan oleh keluarga si pesakit. Ritual *Anggkalatung* bertujuan menghiburkan Yaki Ku Mugu, iaitu seorang ketua suku yang mempunyai kesaktian yang tinggi. Beliaulah yang akan menyembuhkan si pesakit pada akhir ritual ini.

Demikianlah beberapa ritual penting yang dikendalikan oleh pelbagai etnik Murut di Sabah. Terdapat ritual yang bertujuan untuk menghormati si mati, pemindahan ke rumah baharu, mengubati pesakit dan pemujaan roh. Berdasarkan penjelasan tentang budaya ritual etnik Murut di atas, pengkaji mendapati selain *bobolian*, seseorang yang mempunyai ilmu yang tinggi juga dapat mengendalikan ritual.

Budaya Mengayau

Sebelum kedatangan British pada akhir kurun ke-19, budaya *Mengayau* ini sangat aktif dalam kalangan etnik Dusun dan Murut (Whitehead, 1893: 71; Rutter, 1929: 181; Phelan, 2001: 3 dan Ismail Ibrahim, 2011: 34). Terdapat beberapa informan seperti Encik Nasip Ampiu, Encik Unduh bin Butor, Encik Andiawang bin Butor dan Encik Kutu bin Tukit memberitahu bahawa persembahan *Lansaran* pada masa dahulu berkait rapat dengan budaya *Mengayau* nenek moyang mereka. Sebelum hal-hal yang berkait dengan persembahan *Lansaran* dibincangkan, ada baiknya budaya *Mengayau* etnik Murut diteliti terlebih dahulu.

Tulisan Rutter (1922 dan 1929), Henry (1979), Bock (2009) dan Ismail Ibrahim (2007 dan 2011) telah melaporkan bahawa budaya *Mengayau* merupakan satu budaya etnik di Borneo. Phelan (2001: 4) pula melaporkan bahawa budaya *Mengayau* terdapat di mana-mana tempat di dunia ini. Sejak dahulu, aktiviti *Mengayau* dapat dikesan dalam kalangan etnik peribumi di selatan dan utara Amerika, negara-negara di Asia Tenggara dan banyak lagi tempat lain.

Soalnya, mengapakah etnik Murut pada masa dahulu mengamalkan budaya *Mengayau*? Menurut Whitehead (1893: 71), terdapat beberapa sebab yang menjadi punca etnik Murut mengamalkan budaya *Mengayau*. Punca utama adalah mereka mempercayai budaya ini dapat menguatkan semangat mereka dalam kehidupan. Menurut Ismail Ibrahim (2013: 143), amalan memburu kepala telah menjadi satu kemestian adat yang diwarisi turun-temurun supaya mendapat berkat daripada

roh nenek moyang serta mencapai keharmonian hidup mereka. Etnik Murut Tahol percaya bahawa memenggal kepala dapat membantu mereka meningkatkan kekuatan rohani untuk bertemu dengan Tuhan. Sehubungan itu, Harrison (1988: 205) telah memberikan catatan berikut:

The Borneans believe that the soul continues after death, and its future state depends to some extent on the way which the man has lived and very closed on his manner of death. If he has not taken part in a head-hunting expedition, he fears that he may receive no help from the guardian spirit and so may slip into the river below and be devoured by maggots or giant fish.

Sebab lain etnik Murut menjalankan aktiviti *Mengayau* pada zaman dahulu ialah untuk menunjukkan keberanian seseorang pahlawan yang dapat melindungi keselamatan keluarganya (Evans, 1922: 186). Sehubungan itu, Unduh bin Butor dan Baalon Agoon (informan) turut memberitahu bahawa pada zaman dahulu, etnik Murut sering menjalankan aktiviti *Mengayau* untuk mempertahankan kuasa menjaga keselamatan keluarga mereka. Jika berlaku lagi pergaduhan dengan pihak musuh, mereka akan terus *Mengayau* kepala si mati. Selepas itu, keluarga si mati pula menghantar pahlawan mereka untuk membalas dendam. Unduh (informan) ketika ditemu bual memberitahu bahawa etnik Murut menghormati mereka yang pernah memperoleh kepala musuhnya sahaja. Hal ini demikian kerana, bukanlah mudah untuk mendapatkan kepala musuh kerana si *pengayau* hendaklah sentiasa berjaga-jaga dan bersedia untuk berlawan dengan musuhnya.

Budaya *Mengayau* juga berkait rapat dengan hal perkahwinan pada zaman dahulu (Phelan, 2001: 9). Lelaki dewasa yang tidak pernah mendapat kepala musuh dipandang rendah atau ditolak oleh pihak perempuan. Sehubungan itu, Unduh bin Butor (informan) menceritakan bahawa beliau pernah mendengar satu cerita daripada nenek moyangnya tentang kaitan budaya *Mengayau* dengan hal mendirikan rumah tangga etnik Murut. Kisah ini menceritakan bahawa seorang lelaki ingin meminang seorang perempuan di kampungnya. Bapa kepada pihak perempuan tersebut menolak permintaannya kerana dia belum pernah memperoleh kepala musuh. Kisah ini menunjukkan bahawa pada zaman dahulu, hanya lelaki yang berjaya membawa balik kepala musuh yang dihormati oleh orang kampungnya. Hal ini disebabkan mereka percaya bahawa orang yang berani memenggal kepala musuh sahaja yang dapat menjaga keselamatan ahli keluarganya. Menurut Michael Pingai (informan), punca utama yang menyebabkan permusuhan antara etnik Murut biasanya adalah disebabkan wujudnya persengketaan antara dua pihak dalam isu seperti perkahwinan, tanah, salah faham dan pelbagai sebab lain yang boleh mencetuskan perbalahan.

Mereka yang keluar *Mengayau* didapati sangat percaya pada petanda-petanda tertentu. Bagi etnik Murut, binatang mempunyai peranan yang penting untuk memberi petanda kepada manusia. Terdapat banyak pengkaji seperti Rutter (1922; 1929), Clarke (1952), Ismail Ibrahim (2007 dan 2011), Mat Zin Mat Kib (2003) dan Low dan Pugh-Kitingan (2013) melaporkan etnik Murut percaya dengan petanda daripada binatang. Sehubungan itu, Unduh (informan) menceritakan bahawa pada zaman dahulu, etnik Murut Tahol percaya dengan petanda daripada burung, ular dan binatang lain. Apabila mereka dalam perjalanan pergi *Mengayau*, jika terdengar bunyi burung ‘tik-ik-ik-ik’, mereka akan segera berpatah balik. Mereka percaya bunyi tersebut memberi amaran jika mereka meneruskan perjalanan, besar kemungkinan mereka akan menemui ajal atau diserang binatang buas.

Senjata yang digunakan oleh etnik Murut dalam aktiviti *Mengayau* ialah parang *pailang* (Ismail Ibrahim, 2011: 136) (Foto 1). Etnik Murut percaya bahawa parang *pailang* ini mempunyai semangat yang dapat membantu seseorang pahlawan dalam aktiviti *Mengayau*. Pada bahagian hulu *pailang* dihias dengan rambut musuh yang dipotong daripada bahagian kulit kepalanya (Foto 2). Rambut ini merupakan lambang kehebatan *pengayau*. Jika *pengayau* telah mendapat banyak kepala, maka rambut yang diikat di *pailang* juga semakin banyak. Selain *pailang*, Kutu bin Tukit (informan) memberitahu mereka juga menggunakan sumpit sebagai senjata. Menurut beliau, sumpit yang digunakan mempunyai racun yang dapat membunuh orang dari jauh. Selepas musuh yang disumpit mati, barulah si *pengayau* pergi memancung kepalanya menggunakan *pailang*.

Foto 1 Parang *pailang* (Gambar diambil oleh pengkaji di Kampung Tolokoson, Kemabong, Tenom, 18 Mac 2017)

Foto 2 Rambut yang dihiasi pada parang *pailang* (Ismail Ibrahim, 2011: 134)

Dalam sejarah budaya *mengayau* etnik Murut, terdapat seorang pahlawan yang terkenal, iaitu Antanom @ Antaros (Andayol bin Ampuli, informan). Antanom terkenal semasa pemerintahan British di Sabah. Antanom ialah pahlawan

Murut yang kuat dan dipercayai mempunyai ilmu batin yang tinggi. Antanom ingin mempertahankan kuasa dan hak milik etnik Murut daripada dikawal oleh British. Antanom mula memimpin pahlawan Murut untuk menentang pihak British. Menurut legenda, Antanom telah ditangkap oleh tentera British tetapi mereka gagal membunuhnya kerana kekebalannya. Setelah Antanom memberitahu pegawai British bahawa hanya parangnya sahaja yang dapat melukakannya, barulah dia dapat dibunuh. Setelah pemerintahan British bermula pada tahun 1881, budaya *Mengayau* di Sabah telah diharamkan. Sejak itu, aktiviti *Mengayau* dalam kalangan etnik peribumi di Sabah semakin berkurangan dan akhirnya terhenti sepenuhnya.

Lansaran: Satu Pengenalan

Lansaran adalah sejenis persembahan tradisional etnik Murut Tahol di pedalaman Sabah. Sumber Dewan Bahasa dan Pustaka (<http://prpm.dbp.gov.my/Search.aspx?k=lansaran>) menjelaskan *Lansaran* sebagai satu persembahan yang ada kaitan dengan upacara *Ngayau*, iaitu pancung kepala. Lantai khasnya diperbuat daripada papan kayu yang mudah lentur dan bahagian bawah lantai disokong menggunakan beberapa kepingan papan kayu. Penyanyi dan penari akan berdiri di atas lantai dan menggerakkan kaki dengan langkah yang tertentu sambil menyanyikan lagu. Bunyi hentakan kayu dengan papan merupakan muzik semula jadi yang mengiringi persembahan *Lansaran* ini.

Perkataan *lansaran* berasal daripada kata *lumasar*, yang bermaksud melambung atau berayun-ayun. Menurut informan Baalon Agoon dan Andy Jusit, pada zaman dahulu, *lansaran* dipanggil sebagai *papan*. Sehubungan itu, Andiawang Butor (informan) menjelaskan perkataan *lansaran* ini baharu sahaja digunakan pada zaman moden. Perkataan *lumansar* ini sesuai dengan situasi persembahan ini yang ditarikan di atas lantai bambu di rumah panjang secara berayun-ayun dan melambung-lambung (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 85). Pada masa dahulu, *Lansaran* dipersembahkan untuk memuja semangat tengkorak yang diperoleh semasa kegiatan *ngayau* (memburu kepala manusia). Kini, *Lansaran* dipersembahkan dalam majlis keramaian sekadar bersuka ria dan memeriahkan majlis (Informan: Baalon Agoon dan Kutu bin Tukit).

Pengkaji awal, Rutter (1922: 246) telah mencatatkan bahawa *lansaran* merupakan suatu tempat yang disebut sebagai *spring dance floor*. Menurut beliau, pada masa dahulu persembahan *Lansaran* dimainkan oleh etnik Murut selepas aktiviti *Mengayau*. Tujuan mereka memainkan *Lansaran* adalah untuk menyambut kemenangan pahlawan yang telah berjaya membawa pulang kepala

musuh. Apabila pahlawan pulang ke rumah, mereka mula menyanyikan lagu *Kukui* sambil berenjut-enjut dan berpusing-pusing di pentas *lansaran*. Kepala yang didapati akan dibakar sehingga kering dan digantung di atas bumbung *lansaran*. Ritual ini bertujuan memuja tengkorak yang diperoleh oleh pahlawan mereka (Zainal Abidin, 1998: 115).

Menurut Nasib Ampiu (informan), *Lansaran* ini pada asalnya adalah sejenis permainan rakyat yang digemari oleh etnik Murut Tahol dan seterusnya diwariskan secara turun-temurun. Menurut informan ini lagi, pada zaman dahulu kanak-kanak kampung suka melompat-lompat di atas permukaan kayu-kayu yang telah ditebang dan terbiar di luar rumah panjang. Mereka selalu berkumpul untuk melompat-lompat di atas permukaan kayu-kayu ini. Lama-kelamaan, permainan ini menjadi permainan harian mereka. Orang-orang tua mulai risau tentang keselamatan anak-anak mereka kerana kayu-kayu tersebut tidak dihaluskan permukaannya dan terdapat juga kayu-kayu yang tajam, yang mungkin akan mencederakan anak-anak mereka. Oleh itu, bagi menjamin keselamatan mereka, orang-orang tua telah berfikir untuk membina suatu tempat permainan enjutan di dalam rumah panjang. Selepas membina tempat khas *lansaran*, anak-anak mereka pun mula bermain di atas tempat khas *lansaran* tersebut. Semasa berenjut-enjut di permukaan tempat khas itu, sejenis rentak bunyi dihasilkan. Orang tua-tua pun mula mendendangkan nyanyian mengikut irama hasil daripada hentakan di permukaan kayu tersebut. Lama-kelamaan, *Lansaran* dipersembahkan dalam aktiviti adat resam etnik Murut Tahol seperti adat perkahwinan, kelahiran dan pemujaan roh. Informan yang membekalkan maklumat ini tidak tahu bila dan mengapa *Lansaran* yang pada asalnya merupakan sejenis permainan tradisional pada hari-hari terkemudian berubah dan dipersembahkan dalam aktiviti adat resam dan ritual.

Pentas *lansaran* berukuran lapan hingga 30 kaki persegi, yang dapat menampung 30 orang penari. Tempat pementasan ini dibina di suatu ruang di rumah panjang etnik Murut. Jumlah penari tidak tetap dan hanya bergantung pada saiz tempat *Lansaran*. Lelaki dan wanita akan melonjak-lonjakkan diri untuk mencapai *singkowoton*, iaitu tengkorak manusia yang digantung di bahagian bumbung tempat *Lansaran* dipersembahkan.

Pada masa ini, *singkowoton* yang tergantung di bahagian bumbung diperbuat daripada paruh burung enggang (*tinduk sunggang*) yang dihiasi dengan manik-manik beraneka warna (*selimpuk*) (Foto 3) untuk menggantikan kepala manusia yang baharu dipancung atau tengkorak manusia (Foto 4) yang telah lama disimpan (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 79). Dalam persembahan *Lansaran*

moden, *singkowoton* ini digantikan dengan menggantung benda-benda yang berharga seperti wang kertas, rokok, kain baju, sapu tangan dan benda-benda lain yang difikirkan sesuai (Mohd Anis, 2004: 44). *Singkowoton* tradisional yang diperbuat daripada tengkorak manusia atau *tinduk sunggang* merupakan hadiah kepada pemenang dalam satu-satu peraduan *Lansaran*.

Jika diteliti, persembahan *Lansaran* mempunyai ciri dan keunikannya yang tersendiri berbanding dengan persembahan dan tarian tradisional lain. Persembahan *Lansaran* memerlukan tempat khas yang dibina di tengah-tengah serambi rumah panjang etnik Murut Tahol (Foto 5). Menurut informan Michael Pingai, *Lansaran* terbentuk daripada tiga lapisan (Foto 6). Bahagian paling bawah dibina sebagai penyokong dan tempat untuk meletakkan lebih kurang 40 batang kayu *lalahuon* (kayu-kayu kecil) yang dipanggil *sapunti*. Bahagian tengahnya terbentuk daripada sejenis kayu yang dikenali sebagai kayu *rumulus*. Panjang kayu *rumulus* ini hendaklah dipasang melintang dan rata serta tidak kurang daripada 35 kaki. Selepas itu, kesemua kayu ini diikat dengan rotan dan ditutupi dengan beberapa keping papan di bahagian atas yang dipanggil sebagai *pinapanan* lalu membentuk lantai *lansaran* di atas. Menurut Andiwang bin Butor dan Kutu bin Tukit (informan), kayu untuk membina *lansaran* tidak boleh ambil sembarang, ia mesti menggunakan kayu yang lurus tanpa sedikit bengkok dan tidak mudah patah. Hal ini demikian kerana kayu yang lurus dapat menghasilkan bunyi yang kuat apabila dijenjut. Menurut informan lagi, kayu yang sederhana diletak di bahagian bawah, dan kayu yang besar akan diletak di atas.

Foto 3 *Singkowoton* (Burung enggang yang diperbuat daripada kayu).

Gambar diambil oleh pengkaji di rumah tradisional Murut, Kadazan Dusun Cultural Association, Kota Kinabalu, 30 Mei 2017

Foto 4 *Singkowoton* (Tengkorak manusia yang digantung atas *lansaran*).

Sumber: <https://tallgalstravels.files.wordpress.com>

Foto 5 Pentas *lansaran* yang berada di tengah rumah panjang.
Gambar diambil oleh pengkaji di Pusat Kebudayaan Murut, Tenom, Sabah, 17 Februari 2017

Foto 6 Tiga lapisan pentas *lansaran*.
Lapisan 1: Bahagian bawah (Batang kayu)
Lapisan 2: Bahagian tengah (Batang kayu)
Lapisan 3: Bahagian atas (Papan)
Gambar diambil oleh pengkaji di rumah tradisional Murut, Muzium Negeri Sabah, Kota Kinabalu, 21 April 2017

Signifikasi Budaya *Mengayau* dan Ritual dalam Persembahan *Lansaran*

Pada masa dahulu, etnik Murut terkenal dengan kegiatan *mengayau* (*head-hunting*) (Rutter, 1922: 73). Sehubungan itu, *Lansaran* dipersembahkan untuk menyambut kepulangan pahlawan-pahlawan Murut yang telah berjaya membawa pulang kepala musuh ke kampungnya. Setibanya pahlawan-pahlawan di kampung, kepala si mati akan digantungkan di bumbung, yang di bawahnya terletak pentas *lansaran* untuk upacara *Kukui* dimulakan. Perkara ini disahkan oleh Judeth John Baptist (informan) bahawa persembahan *Lansaran* berkait rapat dengan pemujaan roh si mati yang kepalanya baharu dipancung dalam aktiviti *Mengayau*. Sumber Dewan Bahasa dan Pustaka turut memberikan penjelasan tentang *Lansaran* sebagai satu persembahan yang ada kaitan dengan aktiviti *mengayau*, iaitu kegiatan pancung kepala pada masa dahulu (<http://prpm.dbp.gov.my/Search.aspx?k=lansaran>).

Lansaran dipersembahkan dengan diiringi nyanyian puisi upacara yang dikenali sebagai *Kukui* (Informan: Kutu Tukit dan Baalon Agoon). Oleh itu, upacara ini juga dikenali sebagai upacara *Kukui*. Mereka yang terlibat dalam persembahan akan memakai pakaian tradisional yang dipanggil *pinongkoloh*. Pakaian tradisional etnik Murut pada zaman dahulu diperbuat daripada kulit kayu dan kain hitam yang diperbuat daripada kapas. Pakaian tradisional ini tidak mempunyai motif yang disulam seperti pakaian tradisional etnik Murut pada zaman sekarang (Informan: Andiwang Butor). Sehubungan itu, Shelly dan Noria (2018: 364) melaporkan reka bentuk kostum tradisional etnik Murut pada sekitar 1950-an dikenali sebagai *sampo* yang bermaksud sangkut. Kedua-

dua orang pengkaji ini turut melaporkan pakaian tradisional etnik Murut pada masa dahulu tidak disulam dengan motif dominan. Selain itu, Judeth (informan) turut memberitahu bahawa perdagangan dari China pada sekitar abad-15 yang membawa masuk manik-manik tersebut ke Malaysia. Atas sebab ini, kostum tradisional etnik peribumi Sabah lain seperti etnik Murut, Bajau, Suluk dan banyak lagi etnik lain menggunakan manik pada pakaian tradisional mereka.

Upacara *Kukui* adalah upacara pemujaan semangat tengkorak orang yang mati dibunuh dalam kegiatan memburu kepala. Upacara ini bermula dengan menggantungkan tengkorak di tiang yang terletak di bumbung *Lansaran*. Tiang ini dikenali sebagai *tinitundob*. Selain itu, mereka menggantungkan lemak babi yang telah dikeringkan bersama dengan tengkorak tersebut. Selepas selesai menggantung kepala musuh, setiap orang harus menyertai acara *lumansar* (mengenjut-enjut) dan seterusnya berusaha melompat untuk mencapai tengkorak tersebut. Apabila tengkorak tersebut telah dicapai, maka lemak babi tersebut dibahagi seorang sedikit untuk dimakan. Etnik Murut percaya bahawa setelah makan lemak tersebut, mereka akan terhindar daripada gangguan semangat tengkorak (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 90).

Persembahan *Lansaran* akan bermula selepas upacara *Kukui*. Dalam upacara *Kukui*, nyanyian *Kukui* dinyanyikan oleh penyanyi yang dikenali sebagai 'mengimun liliwa'. Nyanyian mereka mempunyai unsur-unsur pujian terhadap tuan rumah dan merupakan penggerak semangat dan perangsang kepada mereka yang terlibat dalam aktiviti *Lansaran*. Semakin rancak nyanyian 'mengimun liliwa', maka semakin tinggilah harapan mereka dapat mencapai *singkowoton* (tengkorak manusia) yang tergantung di bahagian atas bumbung. Biasanya, terdapatnya tiga orang *mengimun liliwa* yang menyanyikan lagu *Kukui* di tengah pentas *Lansaran*. Kumpulan *mengimun liliwa* mungkin terdiri daripada wanita, lelaki atau campuran antara wanita dan lelaki. Sambil menyanyi, kaum lelaki berpegang tangan antara satu sama lain sambil berpusing-pusing di sekeliling mereka. Kaum perempuan yang ikut serta pula memegang tangan di luar bulatan penari lelaki (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 78; Zainal Abiddin Tinggal, 1998: 115) (Foto 7). Mereka akan berulang-ulang menyanyikan lagu *Kukui*.

Foto 7 Upacara *kukui*. Sumber: www.sabah.edu.my/

Pada zaman *Mengayau* (sebelum kedatangan British pada akhir kurun ke-19), orang kampung menerima tanda-tanda (bersorak) yang diberi oleh pahlawan-pahlawan sambil menunggu kepulangan mereka. Selepas orang kampung menerima tanda daripada pahlawan, mereka memulakan persiapan upacara *Kukui* di rumah panjang sebelum pahlawan tiba. Apabila rombongan tiba di hadapan rumah panjang, penghuni kampung akan menyambut dan mengiringi mereka bersama kepala musuh untuk berarak masuk ke rumah panjang. Sebaik sahaja masuk ke dalam rumah panjang, mereka mengelilingi kepala musuh sambil menyanyikan lagu *Kukui* di pentas *lansaran*. Seterusnya, kepala yang siap diurus akan digantung di bahagian atas pentas *lansaran*.

Persembahan *Lansaran* tidak mempunyai had masa tertentu, sebaliknya bergantung pada panjang kandungan nyanyian *Kukui* mereka. Pada kebiasaannya, persembahan *Lansaran* berserta nyanyian *Kukui* berlanjutan sehingga dua atau tiga malam. Setelah penat, penyanyi dan penari akan berehat sebentar sebelum menyambung persembahan. Nyanyian lagu *Kukui* ini mirip kepada aktiviti berbalas pantun antara lelaki dan perempuan, mengikut kesesuaian suasana pada masa itu (Informan: Baalon Agoon dan Nasip Ampiu). Melodi lagu *Kukui* diwarisi daripada nenek moyang mereka. Menurut Unduh (informan), lagu *Kukui* ini tidak boleh dinyanyikan pada sembarangan masa atau sesuka hati seseorang. Hanya keluarga yang pernah memperoleh kepala sahaja yang boleh menyanyikannya. Jika seseorang itu tidak pernah memperoleh kepala dan menyanyikan lagu *Kukui*, umur orang berkenaan akan dipendekkan sebagai sejenis denda ritual yang dikenali sebagai *ra wan*. Jadual 1 adalah contoh lagu *Kukui* yang dirakam oleh

pengkaji. Lagu ini dalam bahasa Murut Tahol lama dan sukar untuk diterjemahkan ke bahasa Melayu. Namun demikian, pengkaji cuba menterjemahkan seboleh yang mungkin dengan bantuan yang diberikan oleh informan.

Jadual 1 Lagu upacara *Kukui* (Informan: Nasib Ampiu)

<i>Kukui</i>	<i>Terjemahan kasar</i>
<p>(Lelaki) <i>Kukui Karih, Limbuk batang ruiyan ra kukui karih</i> <i>Sihur batang lumansing ra kukui karih, karih angkukui karih.</i> <i>Kukui karih, sinunsuyan ri ondou ra kukui karih</i> <i>Tinapikan ri ondou ra kukui karih, karih angkukui karih.</i> <i>Kukui karih, namanolak ra piasau ra</i> <i>Namatul ra kulumbu ra kukui karih</i> <i>Kukui karih, ansuk kamu raino rungin ra kukui karih</i> <i>Apuh kamu raino rungin ra kukui karih, kari angkukui karih</i> <i>Kukui karih, pinulandak ri ondou ra kukui karih</i> <i>Tinulupu ri ondou ra kukui karih, kari angkukui karih.</i></p>	<p>(Lelaki) Kebaikan sebatang pokok durian yang baik. Dahan pokok melentik yang cantik. Dilalui oleh si <i>ondou</i> (orang muda melalui jambatan). Berpindah-pindah tempat. Mematahkan pokok kelapa. Mendapatkan kepala. Kamu pujilah sekarang. Kamu terimalah sekarang. Kehebatan si <i>ondou</i> (gelaran bagi seorang pemuda). Kehandalan si <i>ondou</i>.</p>
<p>(Perempuan) <i>Kukui karih, ko onsoi ko yak ondou ra kukui karih</i> <i>Ka ta`ah ko yak ondou ra kukui karih, karih angkukui karih.</i> <i>Kukui karih, pulandai th rungin ra kukui karih, karih angkukui karih.</i> <i>Kukui karih, aun ki nanglapan ri ondou ra kukui karih</i> <i>Atu ki nangundutan ri ondou ra kukui karih karih angkukui karih</i> <i>Kukui karih, piasau nakalayu ra kukui karih</i> <i>Kulumbu nakalayau ra kukui karih, karih angkukui karih</i></p>	<p>(Perempuan) Kau bagus-bagus saja. Saya tidak dapat menolong. Kehebatan. Kehandalan. Di mana kau dapat. Dari mana kau dapat. Kelapa yang tumbuh liar. Kepala yang sesat.</p>

Jika persembahan kebanyakan tarian tradisional peribumi Sabah diiringi dengan muzik yang dihasilkan daripada gong, gendang dan kulintangan, persembahan *Lansaran* mempunyai keistimewaan sendiri kerana tidak memerlukan iringan muzik. Dalam persembahan *Lansaran* ini, hentakan bunyi kayu dihasilkan semasa penari berenjut-enjut di atas permukaan *lansaran* serta bunyi *kaling* (loceng kecil), yang dipakai di bahagian pinggang peserta wanita menjadi irama iringan persembahan ini (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 81).

Menurut Encik Baloon Agoon (Informan), persembahan *Lansaran* ini kian dilupai oleh masyarakat zaman sekarang dan lirik nyanyian *Kukui* dalam upacara juga tidak lagi diwarisi kepada generasi masa sekarang. Namun semasa Pesta Kalimantan diadakan, ada kalanya *Lansaran* dipersembahkan dalam barisan yang terdiri daripada lelaki dan perempuan. Perempuan yang berbaris di depan menyanyikan lagu yang dikenali sebagai *ahilalangkut*, *lilingkut* dan *samilnali*, sementara lelaki yang berbaris di belakang memegang sebatang kayu sambil mengetuk-ngetuk lantai. Bunyi yang dihasilkan oleh ketukan kayu di lantai sama dengan bunyi lompatan yang dihasilkan di gelanggang *Lansaran*. Persembahan ini mirip kepada persembahan *Lansaran* pada masa dahulu adalah hasil kreativiti etnik Murut sekarang.

Sebagai perbandingan, tarian *Mansayau* etnik Murut Nabai juga berkait rapat dengan aktiviti *Mengayau*. Lumrahnya, tarian *Mansayau* dipersembahkan dalam ritual *Mansilad* yang bertujuan untuk menyambut kepulangan pahlawan mereka dari aktiviti *Mengayau* (Samsudin, 2011: 29). Menurut pengkaji ini lagi, tarian ini juga ditarikan di majlis-majlis perkahwinan dan Pesta Kalimantan pada masa ini. Semasa menjalankan kerja lapangan dalam Pesta Kalimantan yang diraikan di Kampung Limbawan, Daerah Keningau pada 25 Februari 2017, pengkaji telah membuat pemerhatian secara langsung tarian *Mansayau* yang dipersembahkan di Dewan Kampung Limbawan. Tarian ini ditarikan oleh sekumpulan penari lelaki dan perempuan secara berpasangan. Terdapat seorang penari lelaki yang berperanan sebagai ketua yang memegang tengkorak manusia palsu yang diikat dengan rotan. Ia diiringi penari-penari perempuan dan lelaki lain. Mereka berlari dalam bentuk bulatan. Tengkorak palsu yang dipegang oleh ketua ini ialah simbol kepala musuh yang diperolehi dalam kegiatan *Mengayau* pada zaman dahulu. Tarian *Mansayau* moden ini diilhamkan daripada tarian *Mansayau* yang ditarikan dalam ritual *Mansilad* pada masa dahulu.

Seterusnya, tarian *Magansip* (sejenis tarian bambu seperti tarian *Magunatip*) etnik Murut Timugon juga berkait dengan kegiatan *Mengayau* pada zaman dahulu. Mereka percaya roh kepala musuh yang diperolehi oleh pahlawan mereka akan mengikuti rombongan pahlawan balik ke kampung. Mereka risau roh ini akan mengganggu mereka, maka ritual *Maginasi* perlu dibuat. Ritual ini bertujuan memuja roh tengkorak supaya ia tidak mengganggu ketenteraman mereka. Ritual ini diketuai oleh *Tok Lair*, iaitu seorang tua yang dihormati oleh penduduk kampung. Pada kemuncak ritual ini, penari menarikan tarian *Magansip* diiringi dengan paluan gong. *Tok Lair* biasanya tidak ikut serta dalam tarian *Magansip* kerana umurnya telah lanjut. Akan tetapi, tidak ada halangan juga jika beliau ingin ikut sekali (Ismail Abbas & Shaong, 1984: 91).

Ritual *Agumbak* kepunyaan Murut Paluan juga merupakan ritual yang bertujuan untuk memuja roh tengkorak. Selepas pahlawan mereka pulang ke rumah panjang dengan membawa kepala manusia, orang kampung akan memulakan ritual *Agumbak*. Dalam ritual ini, pakar upacara akan melafazkan puisi upacara sambil berjalan mengelilingi rumah panjang, diikuti oleh penghuni rumah panjang lain. Mereka melangkahi dua batang alu sambil menarikan tarian *Tungkasip*. Bunyi ketukan kayu tersebut dipercayai dapat mengusir roh jahat supaya tidak mengganggu penghuni rumah panjang. Etnik Murut Paluan percaya mereka yang tidak terlibat dalam ritual *Agumbak* akan terkena tulah (jatuh sakit), jika mereka masuk ke rumah panjang tersebut (Suhaimi Magi *et al.*, 2016: 415).

Selain etnik Murut, tarian Mengigol etnik Dusun juga berkait dengan kegiatan *Mengayau*. Ismail Abbas dan Shaong (1984: 17) telah melaporkan bahawa etnik Dusun mengendalikan ritual *Sagindai* untuk menyambut kepulangan pahlawan mereka yang telah kembali dari aktiviti *Mengayau*. Ritual ini diadakan bertujuan untuk memuja roh kepala musuh yang telah diperolehi daripada pahlawan mereka agar roh tersebut tidak mengganggu atau merasuk orang kampung. Selain pemujaan tengkorak, ritual ini juga bertujuan untuk menghormati pahlawan-pahlawan yang telah kembali dengan selamat dan pahlawan yang telah dibunuh oleh musuhnya semasa menjalankan aktiviti *Mengayau*. Ruang yang digunakan untuk ritual *Sagindai* akan dipagar dengan batang bambu di sekelilingnya dalam bentuk bulatan. Seterusnya, batu-batu akan disusun seperti bentuk pagar tersebut. Batu-batu ini ialah tempat untuk meletakkan kepala musuh semasa ritual berjalan. Orang kampung berkumpul di sekeliling batu sambil membaca *rinait* (puisi upacara), yang diketuai oleh *bobolian* yang berdiri di tengah bulatan batu tersebut. Selepas itu, tengkorak-tengkorak tersebut dibiarkan di atas batu selama beberapa hari untuk dikeringkan dan seterusnya disimpan dalam *sulap* (rumah kecil di tepi rumah ketua kampung).

Etnik Lundayeh yang tinggal di sempadan Sabah, Sarawak dan Kalimantan didapati mengendalikan upacara *Ukui*, yang berkait dengan aktiviti *Mengayau* mereka pada zaman dahulu. Menurut Low, Jinky, Saniah, Tang, Maine, Chong dan Kntayya (2013: 63), etnik Lundayeh mengendalikan upacara *Ukui* selepas pahlawan mereka memperoleh kepala manusia. Dalam upacara ini, mereka membentuk buaya, yang juga dikenali sebagai *Ulung Buayeh* dengan tanah. Etnik Lundayeh menuangkan *burak* (arak) di sekeliling *Ulung Buayeh* bagi menyambut kemenangan pahlawan yang berjaya memperoleh kepala manusia dalam aktiviti *Mengayau*. Upacara *Ukui* dikendalikan bagi memaksimumkan penghinaan kepada mangsa yang dipancung kepala. Biasanya upacara *ukui* ini diketuai oleh

seorang wanita berilmu yang dipilih. Beliau, yang diikuti oleh orang kampung lain mengelilingi *Ulung Buayeh* sambil mendendangkan lagu penghinaan dan disertai dengan persembahan tarian etnik Lundayeh.

Selain etnik peribumi di Sabah, etnik Dayak di Kalimantan didapati juga aktif dengan aktiviti *Mengayau* pada zaman dahulu. Mereka menari semasa mengendalikan upacara adat *Mengayau* bagi menyambut kepulangan pahlawan mereka (www.melayuonline.com/). Upacara ini diketuai oleh ketua kampung atau ketua adat dan hanya dijalankan di rumah *betang* (rumah adat etnik Dayak). Sebelum pahlawan keluar *Mengayau*, ketua adat membaca-bacakan sesuatu pada *mandau* (senjata) supaya diberkati oleh roh ketua-ketua dahulu yang telah meninggal dunia. Seterusnya, ketua adat memotong ayam di tangga rumah *betang* dan menyapu darah ayam dengan bulu ayam di dahi dan kaki pahlawan supaya mereka tidak diganggu oleh roh jahat. Apabila pahlawan berjaya memperoleh kepala dan pulang ke kampung, mereka hanya boleh masuk ke rumah *betang* selepas ketua adat membaca-bacakan sesuatu sambil menyapu darah ayam dengan bulu ayam di dahi mereka. Seterusnya, muzik tradisional dimainkan sebagai tanda mereka memasuki rumah *betang*. Upacara ini diakhiri dengan tarian kemenangan.

Persembahan *Lansaran* berkait rapat dengan upacara yang bersabit dengan budaya *Mengayau* pada zaman dahulu. Malah, etnik-etnik lain di Borneo seperti etnik Dusun, Murut Timugon, Murut Paluan, Lundayeh dan Dayak di Kalimantan didapati turut mengamalkan budaya *Mengayau*, yang perlu diiringi dengan ritual untuk mententeramkan roh kepala. Di akhir ritual masing-masing, persembahan diadakan untuk meraikan kejayaan pahlawan mereka yang berjaya memperoleh kepala manusia. Bagi etnik Dusun, tarian *Mengigol* dipersembahkan, etnik Murut Timugon mempersembahkan tarian *Magansip*, etnik Murut Paluan dengan tarian *Tungkasip* dan bagi etnik Murut Tahol, ditarikan tarian *Lansaran*. Dengan kata lain, budaya *Mengayau*, ritual *Mengayau* dan persembahan tarian tradisional adalah saling berkait dalam kalangan etnik peribumi di Borneo.

Rumusan

Persembahan *Lansaran* mempunyai fungsi ritual yang berkait rapat dengan budaya *Mengayau* etnik Murut Tahol pada zaman dahulu. Mereka percaya roh kepala yang dipenggal dan semangat jahat lain akan mengikuti rombongan *Mengayau* kembali ke kampung mereka. Oleh itu, roh kepala yang dibawa pulang oleh pahlawan mereka perlu ditenteramkan melalui ritual *Kukui*. Jika ritual ini tidak dikendalikan, mereka risau roh si mati akan mengganggu ketenteraman, keselamatan dan kesihatan orang kampung. Ritual ini diiringi dengan nyanyian

Kukui yang dinyanyikan oleh *mengimun liliwa* (penyanyi). Nyanyian *Kukui* dipercayai mempunyai kuasa untuk mententeramkan roh serta semangat jahat. Dengan kata lain, adalah penting untuk dikendalikan upacara *Kukui*, yang disertai dengan persembahan *Lansaran* agar rombongan yang kembali daripada aktiviti *Mengayau* selamat daripada gangguan roh dan semangat jahat. Secara keseluruhannya, kajian ini mendapati *Lansaran*, yang pada asalnya adalah sejenis permainan tradisional telah berubah dan dipersembahkan dalam ritual *Kukui* yang berkait dengan budaya *Mengayau* etnik Murut Tahol. Semua informan dalam kajian ini tidak pasti bila, sebab dan bagaimana perubahan ini berlaku.

Pada masa ini, *Lansaran* tidak lagi dipersembahkan dalam upacara ritual etnik Murut Tahol. Aktiviti *Mengayau* mula dihentikan sejak zaman penjajahan British pada akhir kurun ke-19. Pertama, pihak penjajah British telah melarang aktiviti ini, dan kedua, kebanyakan etnik Murut Tahol telah menganut agama Kristian. Dengan berakhirnya aktiviti *Mengayau*, maka upacara *Kukui* juga dihentikan. Apabila upacara *Kukui* tidak lagi dikendalikan, persembahan *Lansaran* turut berhenti. Faktor yang kedua adalah disebabkan etnik Murut pada zaman moden tidak lagi tinggal di rumah panjang, maka gelanggang *lansaran* yang dibina di serambi rumah panjang turut tidak kelihatan lagi. Kini, yang tinggal adalah gelanggang *lansaran* yang dibina di Dewan Hongkod Koisaan (Penampang), Pusat Kebudayaan Murut (Tenom), Rumah Kebudayaan Mari-Mari (Inanam), Muzium Sabah (Kota Kinabalu) dan Rumah Kebudayaan Borneo (Papar). Selain memperkenalkan *Lansaran* sebagai budaya tempatan, semua gelanggang *lansaran* moden ini hanya berfungsi sebagai tempat bermain. Pengunjung hanya menggunakan gelanggang *lansaran* untuk melompat-lompat sambil berusaha mencapai replika burung sanggang yang melambangkan hasil aktiviti *Mengayau*, iaitu tengkorak manusia pada zaman dahulu.

Rujukan

- _____. 1929 [2007]. *The Pagans of North Borneo*. Kota Kinabalu: Opus Publication.
- _____. (1954). Kalatong, Murut treatment of chronic disease. *Journal of the Malayan Branch, Royal Asiatic Society*, 27 (1), 68–72.
- _____. (2014). Spiritual journey of Murut Tahol in Sabah and its effect to their headhunting practice. *International Journal of Social Science and Humanity*, 4 (6), 426–429.
- _____. (2016). The Murut Tahol culture in Sabah: The historical journey and challenges. *Asian Culture and History*, 8 (2), 106.
- _____. (2013). Adat dan tradisi dalam amalan ritual kematian Kaum Murut. Dlm. Saidatul Nornis Hj. Mahali (Ed.). *Nilai dan Norma Masyarakat di Sabah*. 143–167. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- _____. (2016). Asal usul perubatan tradisional etnik

- Murut berdasarkan mitos dan legenda. *Proceedings International Seminar on the Heritage and Folklore of the Malay Archipelago*, 296–300. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- A. Sue Harris. (1990). The Tagal Murut. Dlm. Sherwood G. Lingenfelter (Ed.). *Social Organization of Sabah Societies*. 39–58. Kota Kinabalu: Sabah Department of Sabah Museum and State Archives.
- Abdul Hakim Mohad. (2004). *Konsep kepimpinan dalam peradaban Islam*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Budaya Mengayau. Dlm. www.melayuonline.com/. Dilayari pada 31 Mac 2019.
- Cheng Jia Min, Low Kok On & Ismail Ibrahim. (2018). Ritual Monginsamung etnik Tombonuo di Sabah. Prosiding *Persidangan Antarabangsa Sejarah, Warisan dan Folklor Nusantara*. 64–69. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Clarke, M. C. (1952). The Muruts home part II. *Journal of Man*, 52, 34–36.
- Evans, I. H. N. (1922). *Among primitive peoples in Borneo: A description of the lives, habits and customs of the piratical head hunters of North Borneo, with an account of interesting objects of prehistoric antiquity discovered in the island*. London: University of Toronto.
- Folklor. Dlm. [www.http://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=folklore](http://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=folklore). Dilayari pada 16 Oktober 2018.
- Harrison, T. (Ed). (1988). *Borneo jungle*. London: Oxford University Press.
- Hose, C. & McDougall, W. (1912). *The Pagan tribes of Borneo* (Vol. II). London: Macmillan and Co., Limited.
- Ismail Abbas & Shaong, C. (1984). *Tarian-tarian tradisional Sabah*. Kota Kinabalu: Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan Negeri Sabah.
- Ismail Haji Ibrahim. (2007). Murut: Menyusuri budaya dan kewujudan masyarakat awal di Sabah. 63–117. Dlm. Saidatul Normis Hj. Mahali, Mohd Sarim Hj. Mustajab & Suraya Sintang (Ed.). *Pluraliti Etnik dan Budaya di Sabah*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Ismail Haji Ibrahim. (2011). *Warisan motif dan corak Murut*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Jesilda binti Paulus & Low Kok On. (2016). Tarian Anggalang etnik Murut terpilih Paluan dan tarian Mansayau Murut Nabai di pedalaman Sabah: Satu perbandingan aspek persembahan. *Proceedings International Seminar on the Heritage and Folklore of the Malay Archipelago*, 162–166. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Lansaran. Dlm. <http://prpm.dbp.gov.my/Search.aspx?k=lansaran>. Dilayari pada 4 Mei 2016.
- Low Kok On. (2001). *Citra wira rakyat dalam legenda Mat Salleh*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Low Kok On. (2005). *Membaca mitos dan legenda Kadazandusun*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Low Kok On & Pugh-Kitingan, J. (2017). Change and continuity in traditional Timugon rice cultivation beliefs and practices. *Suvannabhumi*, 9 (2), 91–122.
- Low Kok On, Jinky J. C. S., Saniah Ahmad, Tang Sook Kuan, Maine Saudik, Chong Lee Suan & Kntayya Mariappan. (2013). *Musical functions of the Lundayeh dance: Music in Sabah*. Laporan penyelidikan (tidak diterbitkan). Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu.
- Low Kok On, Suhaimi Magi, Supyan Hussin & A.S. Hardy Shafii (2018). The ritual

- healing context of the *Magunatip* dance of the Murut in Sabah, Malaysia. *Advance Science Letter*, 24 (7), 4798–4801.
- Mat Zin Mat Kib. (2003). *Kristian di Sabah 1881–1994*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mestrah Lauk, Sharifuddin Zainal, Humin Jusilin & Amsalib Pisale. (2016). Manifestasi identiti dan budaya etnik dalam persembahan teater tradisional Ahulir, masyarakat Murut Tahol Sabah. *Proceedings International Seminar on the Heritage and Folklore of the Malay Archipelago*: 203–209. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Mohd Anis Md Nor. (2004). Dances of Sabah and Sarawak: Performing arts. *The Encyclopedia of Malaysia*: 8. Archipelago Press.
- Normadiah Nassir. (2016). *Mitos dan legenda Murut Tahol dalam konteks perubatan tradisional*. Tesis Sarjana (tidak diterbitkan). Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu.
- Normadiah Nassir & Low Kok On. (2015). Penggunaan tumbuh-tumbuhan dalam pengubatan tradisional etnik Murut Tahol di Sabah: Penelitian terhadap unsur kearifan tempatan. *Gendang Alam: Journal of Arts*, 5, 87–106.
- Owen, R. (1922). *British North Borneo: An account of its, resources, and native tribes*. London: Constable and Company.
- Pagayan, V. (2014). *Tarian Pinakang etnik Kimaragang: Konteks persembahan dan rekaan kostum*. Tesis Sarjana (tidak diterbitkan). Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu.
- Phelan, P. R. (2001). *Head hunting and the Magang ceremony in Sabah*. Kota Kinabalu: Natural History Publications.
- Pollard, F.H. (1935). Some comparative notes on Muruts and Kelabit. *Sarawak Museum Journal, December*, 4 (14), 223–227.
- Pugh-Kitingan, J. (2012). Murut. Dlm. Kntayya Mariappan & Paul Porodong (Ed.). *Murut dan pelbagai etnik kecil lain di Sabah*. 23–107. Kuala Lumpur: Institut Terjemahan dan Buku Malaysia.
- Redzahuddin bin Duman. (2018). Analisis struktur dan fungsi tarian Sumayau di dalam ritual Magahau etnik Lotud di daerah Tuaran. *Prosiding Persidangan Antarabangsa Sejarah, Warisan dan Folklor Nusantara*: 325–329. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Ryan, N. J. (1962). *The cultural heritage of Malaya*. Kuala Lumpur: Longman of Malaya.
- Samsudin Harun. (2011). *Tarian etnik peribumi*. Selangor: Syarikat Print Systems Sdn. Bhd.
- Shelly Ann Saiwat & Noria Anak Tugang. (2018). Pengurusan seni tradisional masyarakat Murut Tahol Sabah terhadap transformasi busana Pinongkoloh. *Prosiding Persidangan Antarabangsa Sejarah, Warisan dan Folklor Nusantara*, 363–367. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Sri Ningsih & Low Kok On. (2013). Pandangan dunia dan konteks upacara dalam Sumazau Penampang, Sazau Papar dan Sumazau Paina Membakut. *Ademika*, 83 (2&3), 47–59.
- Sri Ningsih & Low Kok On. (2018). Aspek-aspek persembahan Runsai dalam majlis perkahwinan orang Bajau Sama di Kota Belud. *Prosiding Persidangan Antarabangsa Sejarah, Warisan dan Folklor Nusantara*, 372–376. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.

- Suhaimi Magi, Low Kok On & Indera Utama. (2016). Unsur ritual dalam tarian Magunatip etnik Nabai dan Paluan di Sabah. *Proceedings International Seminar on the Heritage and Folklore of the Malay Archipelago*, 412–417. Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu.
- Tang Sook Kuan. (2012). *Implication of dance movement therapy*. Tesis Sarjana (tidak diterbitkan). Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu.
- Toh Min Min & Low Kok On. (2016). Lansaran etnik Murut Tahol di pedalaman Sabah: Permainan tradisional dan persembahan ritual. *Proceedings International Seminar on the Heritage and Folklore of the Malay Archipelago*, 423–427. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Whelan, F. G. (1970). *A history of Sabah*. Kuala Lumpur dan Singapore: Macmillan.
- Whitehead, J. (1893). *Exploration of Mount Kinabalu*. North Borneo. London: Gurney Jackson.
- Zainal Abiddin Tinggal (Ed.). (1998). *The dances of Asean*. Bandar Sri Begawan: Asean Committee on Cultural and Information.

Lampiran 1 Informan dan tempat kajian

Bil	Nama	Umur	Jantina	Tempat	Pekerjaan
1	Andiwang bin Butor	59	Lelaki	Kampung Tolokoson, Tenom	Petani
2	Unduh bin Butor	58	Lelaki	Kampung Tolokoson, Tenom	Petani
3	Jawak @ Justin bin Manggas	63	Lelaki	Kampung Kemabong Baru, Tenom	Ketua Kampung, Petani
4	Manuil Bungkal	46	Lelaki	Kampung Kemabong Baru, Tenom	Pengerusi JKK
5	OKK Andayol bin Ampuli	57	Lelaki	Kampung Kemabong Baru, Tenom	Ketua Daerah
6	Kutu bin Tukit	61	Lelaki	Kampung Tatahu, Tenom	Petani
7	Nasip @ Zulaini bin Ampiu	54	Lelaki	Kampung Maugus, Tenom	Koreografer
8	Machiael Pingai	63	Lelaki	Kebudayaan Seni Murut, Pulong	Pengarah Kebudayaan Murut
9	Angkangon Antahai	73	Lelaki	Kampung Bakuku, Tenom	Petani
10	Andy Jusit	44	Lelaki	Kampung Sook, Nabawan	Koreografer
11	Baalon Agoon	61	Lelaki	Kampung Melampoi, Nabawan	Ketua Kampung
12	Sayau bin Tangkap	59	Lelaki	Kampung Kabu, Pensiangan	Ketua Daerah Nabawan
13	Bubulo Kikiu	81	Perempuan	Kampung Tulid, Nabawan	Suri Rumah
14	Judeth John Baptist	56	Perempuan	Kota Kinabalu	Pegawai Pengkaji Muzium Sabah

